

Sztyepei örökség a Kárpát-medencében*

Az eurázsiai sztyepei népek tárgyi és szellemi öröksége – csakúgy, mint más kultúráké – a világörökség részét jelentik. Nevezik lovasnomád kultúrának, belső-ázsiai eredetű kultúrának, sztyepei nomád kultúrának. Keleti és nyugati határa a Kungán hegység Mandzsúriában és a Kisalföld Magyarországon, de vannak, akik a Bécsi-medencét is ide sorolják. Északon az erdős mocsaras szibériai vidék, az Ural (Jajik) hegység középső vonulatai, a Kelet-európai mocsaras erdős terület majd az Erdős-Kárpátok és Kis-Kárpátok határolják. Dél felől az Ordosz vidéke (a Kinai Nagy Fal és a Sárga folyó közti rész), a Tien-San hegység és a Hindukus az Amu Darja folyó, az Aral-tó, a Kaszpi-tenger és a Kaukázus északi része, a Fekete-tenger északi partja, a Duna és a Száva folyók határolják.

Történelmileg a sztyepei lovas kultúra első képviselői a szkíták. Legrégebbi halomsíraik (gazdag-ságukban Tutankhamon fáraó sírjával hasonlíthatók) Belső-Ázsiában, Tuvában találhatóak és Kr. e. IX–VIII. századra keltezhetők. A szkíták „legnyugatibb” szállásterülete a Kárpát-medencében volt. Itt megtalálhatjuk a szkíta kultúra minden alkotórészét. Többségük erdélyi és alföldi temetőkből került elő! A történelem során hunok, avarak, magyarok, kunok, mongolok tették meg a hosszú utat keletről nyugatra, egészen a Kárpát-medencéig, de itt csak Álmos és Árpád magyarjainak sikerült tartósan megtelepedniük és államot alapítaniuk.

A honfoglaláskor a magyarok jellegzetes keleti sztyepei kultúrát hoztak magukkal. Az is fontos azonban, hogy a lovasnépek nemcsak létrehozták sajátos kultúrájukat, hanem kultúráközvetítők is voltak. Mozgó életmódjuk is elősegítette ezt, de ne feledjük, hogy a történelem leghosszabb kereskedelmi útja, a Selyemút éppen e népek által lakott területeken vezetett keresztül. Keleti végpontja a Kinai Nagy Fal, nyugati végpontja pedig az észak-pontuszi bizánci városok, amely területet egy időben Eteköznek nevezték.

Az államalapítás után a magyarság életmódja, kultúrája átalakult. Van, amit megőrzött keleti örökségéből, és van, ami átalakult, megváltozott. A sztyepei örökséget időről-időre megerősítették a később beköltözött keleti népek: besenyők, kunok, jászok. A fegyverzetre, lószerszámra, díszítőművészetre némiképp az oszmán törökök és a tatárok is hatással voltak. A Kárpát-medence magyarok részén e jellegzetes, majdnem háromezer éves sztyepei kultúra számos eleme (népviselet, pásztorfaragás, félnomád állattartás, népzene, hiedelemvilág) egészen a legújabb időkig megmaradt.

A szkíták használtak először szabott ruhát, ami szervesen illeszkedik az emberi testhez. Sem az ókori Kína, sem az ókori mediterrán medence első korszakában nem használták a szabott ruhát, a nadrágot, az inget. A fehérmű, nadrág, ing, kabát, eszima, a réteges öltözködés a lovas életmódnak volt előfeltétele. Ez a sztyepei nomád eredetű öltözködés terjedt el aztán az egész világon. A szkíta viseletet nem csak képzőművészeti alkotások ábrázolásai őrizték meg számunkra (paziriki nemezszőnyeg, kul-obai arany-ezüst ötvözetű váza, akszjuteni övveret stb.), hanem szinte épen maradt ruhát is találtak néhány régészeti feltáráson (Olon-Kurin-Göl).

A sztyepei lovasok fegyverzetének szinte már minden darabja megtalálható a szkítáknál. A világon először ők használtak hosszú lovas kardot, jatagánszerű harci kést és pikkelypáncélt, fokost, vágólándzsát. Legfontosabb fegyverük azonban az összetett, visszahajló íj volt. A szkíták íjukat és nyilaikat egyetlen tegezben hordták az övre függesztve. Szinte valamennyi szkítákat ábrázoló domborművön, szobron, övvereten van íj. Nem véletlenül őket hívták a „füves puszták íjjesztő népének”. Íjászfelszerelést női sírokban is találtak a régészek. A Mecet-szaji temetőben az 5. sírban nyugvó mindkét nőnek volt íjászfelszerelése. A fiatalabbat 95 nyíllal temették el. Nem csoda, hogy a fegyveres, lovas szkíta nők láttán, a Fekete-tenger vidékén élő görögök kitalálták az amazonok legendáját.

A szarmaták, a szkítákkal rokon nép voltak, akik a Kr. e. III. században átvették a hatalmat az előbbiektől. Erdélyben nem telepedtek meg, csak a Duna-Tisza közén, de írott források szerint tartották a kapcsolatot a Kárpátoktól délre és keletre élő testvéreikkel. Lándzsás, páncélos lovasságukról Tacitus római történétíró így emlékezik meg: „... ha lovas alakulataik ott teremnek valahol, aligha állhat nekik bármely csatarend is ellen...” A lándzsa mellett a szarmaták fő támadófegyvere a hosszú egyenes, gyakran kétkezes kard volt. Ugyancsak ők terjesztették el Britanniában a szkíta eredetű kardkultuszt, hiszen a markomann háborúk után 5500 szarmata páncélos lovast telepítettek Hadrianus fala mellé. Vezetőjük Lucius Artorius Castus volt, és telepeik a lancashirei Chesterben és Ribchesterben egészen az V. századig fennmaradtak.

* Elhangzott 2012. április 12-én Kovásznán, a Körösi Csoma Sándor emlékére rendezett tudományos konferencián.

A hunokról először bővebben Sima Qian kínai történetíró írt bővebben Kr. e. I. században, Si-ki (Történeti könyv) című munkájának 110. fejezetében. Írásából megismerhető az ázsiai hunok viselete, fegyverete, életmódja, valamint a történelmi események. A sztyeppei nomád taktika minden elemére rátalálhatunk e műben. „Minden férfi ért az íjlesztéshez, és páncélos lovas harcos lesz”, ha a harcban sikereik vannak, előrenyomulnak, de ha nem, visszahúzódnak „és ügyesen tudják tartaléksapatokkal kelepcebé csalni az ellenséget”. Megtudjuk, hogy a hun uralkodó szerint „az ország alapja a föld”, tehát a sztyeppei nomád éppen úgy védi szülőföldjét, hazáját és tisztában van országa területének kiterjedésével. A kínaiak a hadsereg számára átvették a hunoktól a viseletüket, fegyverzetüket, majd elsőnek Zhao-beli Whuling fejedelemségben (Kr. e. 400 körül) lovas íjász csapatokat állítottak fel. A hunok nagy nyugati vándorlása Belső-Ázsiából 350 körül történt. 370 körül már legyőzték a Kaukázus előterében az alánokat és 376-ban a Dnyeszter folyónál Athanarik vizigójtait. Ez a nagy jelentőségű esemény indította el az európai népvándorlást. A 420-as években a Hun Birodalom központja a Kárpát-medencébe került, ekkor egyesült először egyetlen országban az egész Kárpát-medence.

A hunok a szkitákhoz hasonlóan kitűnő íjászok voltak. Közelharcban hosszú egyenes, egyélű vagy kétélű kardot, rövidkardot és harci kést használtak. Nagyon ritka az olyan régészeti feltárás, amelyben kopjajegy van. A tuzozvonóvi és zamatogai sírokból előkerült leletek szerint azonban a hunok használtak először egyszerre három szűrő-vágó fegyvert, ami bizonyítja, hogy közelharcra is jól fel voltak szerelve. A hunokkal jelenik meg továbbá Európában a favázás, oldalszárnyas kápás nyereg, ami forradalmi módon hatott a lovas harcra. Az oldalszárnyak a ló számára kényelmes mozgást, jó felfekvést jelentettek, a harcos pedig a fa nyeregkápához támaszkodva biztosabban ült lován és használta fegyverét. Sem a római, sem a germán kardonak a hunok előtt nem volt keresztvas, ami a fegyvert markoló kézre igen veszélyes, de a hunok ellenfeleiket összecsapáskor nemcsak hosszú, kétélű, keresztvassal ellátott kardjukkal hasították szét, hanem valósággal lesodorták őket. Később római írott források sokszor írnak germán királyokról, akik „lovukról lesodródva haltak meg a harcban”.

Az avarok első hulláma 567-68 telén telepedett meg a Kárpát-medencében, hogy utána jó 250 évig egyetlen országban egyesítse az itt élőket. Igaz, hosszú utat tettek meg eddig. Miután hosszú ideig háborúskodtak a kínaiakkal, 552-ben egy rokonnép, a szintén lovasnomád türkök győzték le őket Belső-Ázsiában. 555 körül a nyugat felé vándorló avarok a heftalita-fehérhunok jelentős részét magukkal sodorták. A Kárpát-medencébe már összeolvadva, egy népként érkeztek meg. Így a „hunok” egy része másodszer telepedett meg a Kárpátok övezete tájon. A korai avarok egy olyan találmányt hoztak Európába, ami nélkül nem jöhetett volna létre sem a középkori páncélos lovasság, de modernkori európai lovasság sem. Ami nélkül a lovasság nyugaton és később a tengeren túl is alárendelt szerepben maradt volna. E találmány a *vaskengyel*. Kengyel nélkül lehet lovagolni, még nyilazni is lehet lóhátról, de kopjával öklelni, nehéz karddal vágni, foksabárdal sújtani és gyorsan felmarkolni majd megfordulni a nyeregben csak a kengyelvas használatával lehet. Több irányban hatékonyan és gyorsan nyilazni és szablyával ide-oda hajolva vágni is csak kengyelben állva lehet. Több éves tapasztalatom és kísérleti régészeti tevékenységem eredménye is igazolja ezt.

Az avarok gyakorlatias viselete is hatott az európai hadi öltözködésre. Mauricius bizánci császár elrendelte, hogy „a felsőruha legyen bő végigérő az avaroké mintájára szabott, tehát övvel leszorított, akár lenből, akár kecskeszörből, akár szörtelenített bőrből...”, és „... a nyereghez tartani kell két vaskengyelt.” Igyekeztek is a bizánciak, hogy minél több sztyeppei lovas fogadjanak a zsoldjukba. A korai avarok fő közelharci fegyvere az egyélű vagy kétélű egyenes kard és a jellegzetes, erős döfőheggyel ellátott kopja. Páncél-használatukra nemcsak régészeti leletek utalnak, hanem a bizánci krónikák is.

Az avarok második nagy hullámával – a kettős honfoglalás tétele szerint ez a magyarok első „honfoglalása” – 710 körül keletről újabb népcsoport érkezett a Kárpát-medencébe. Régészeti leleteik elterjedése nagyjából egybeesik a történelmi Magyarország határával. Ők voltak az onogurok, vagyis a „10 nyelvű szövetsége”, minden indo-európai nyelv ebből nevezi a magyarokat: hungarian, ongrois, ungar, ungar stb., más néven a griffes- indások, hiszen majd minden tárgyatuk indás-leveles és állatmotívumok ékesítik. Az onogur-avarok-magyarok vándorlásához köthető a szablya – talán a legjobb szűrő-vágó fegyver – elterjedése. Majdnem egy időben jelent meg a szablya a Kárpát-medencében, Kelet-Európában, a Kaukázus előterében és Közép-Ázsia nyugati részein. A szablya íves pengéjével mélyebben lehet az ellenfelet vágni és a szablya szúrásait a domború oldalon levő él és a homorú oldalon levő fokél még ki is szélesíti. Az egyenes kardnál a sebszatórna nagyjából a kard szélességével azonos, a szablyánál ennél nagyobb, mert a penge hajlott íve is számít. Különböző anyagokon végzett kísérleteim során mindig ezt tapasztaltam. Ha pedig a szablya markolata a penge ívével ellentétesen hajlik a vágás erejének nyomatóka nagyobb lesz. Az egész Kárpát-medence területéről igen nagy számban kerültek elő avar szablyák. Néhány közülük „másfélkezes”.

Álmos és Árpád magyarjainak honfoglalásakor, 895-ben olyan keleti lovasnép telepedett meg a Kárpát-medencében, amely tartósan is államot alapított. Bár a XXI. században a magyarság nem egy országban él, mégis megőrizte egységes kultúráját, anyanyelvét, népi hagyományait. A hosszú, több évtizedes felderítés, ami megelőzte a 895-ös „honfoglalást” a hadtörténelem egyik legátfogóbb információszerező hadmozdulatai közé tartozik. Az etelközi magyarok 811-, 813-, 838-, 862-, 881- és 892-ben jártak a Kárpát-medencében és környékén. Ismerték a vidék hágóit, gázlóit, geopolitikai viszonyait. A Kárpát-medence környékén levő három állam (morva, keleti-frank, bolgár) mindegyikével legalább egyszer szövetségesként, de ellenségként is harcoltak. Így tökéletesen kiismerték, hogyan cselekszenek, mekkora a haderejük, milyen erődítmények vannak, de sem bolgár, sem frank, sem morva sereg nem járt ebben az időben Etelközben.

Bölcs Leó (886–912) bizánci császár jellemzése találó. „A türkök törzsei fürkészők, szándékaikat rejtegetők”. Azt pedig Szun-cu kínai stratégia már az ókorban leírta a „Hadviselés művészete” című könyvében, hogy „*ha ismered magad és az ellenséget, győzni fogsz. Ha ismered magad, de az ellenséget nem, egyaránt győzhetsz vagy veszhetsz. Ha nem ismered sem magad, sem az ellenséget, veszíteni fogsz.*”

Álmos és Árpád magyarjai terjesztették el – néhány régész szerint ők a feltalálói – a készenléti ijtegetzt. Tény, hogy korábban sem a hunok, sem az avarok, sem a türkök nem használták. Ebbe a tegezbe az íjat felajzott helyzetben tartották, így harc közben könnyen és gyorsan elővehették, ha nyilazni kellett, de el is tehető, ha közelharcra került sor. A távolsági és közelharc fegyvereket így a szükség szerint válthatták a magyar harcosok. A közelharcra honfoglalási eleink különben is jól fel voltak szerelve. A hosszú fokéllal (a penge homorú részén van és a penge hosszának egyötöde-egyharmada) és a penge ívének ellentétesen hajló markolattal előállított magyar szablyák a legjobb közelharc szűrő-vágó eszköznek számítottak. Sokszor tapasztaltam kísérleteim során, hogy a szablya jobban átvágja a védőfelszerelést, csak méretét és súlyát kell növelni. Ahogy a XI–XIV. század folyamán nőtt az egyenes kardok mérete, úgy nőtt a szablyáké is. A XVI–XVII. században pedig a végvári vitézek és hajdúk szablyái egyaránt jók voltak mind a törökök (a XVI. században a török szpáhik többsége is páncélos), mind a Habsburg csapatok ellen. A XVIII. században pedig, amikor Nyugat-Európában és a tengerentúlon felállítják magyar mintára a modern lovasság legjobbjait, a huszárságot, mindenütt magyar típusú szablyát rendszeresítettek a csapatoknál. Ütő-vágó-fegyvert nyolcfélét használtak Álmos és Árpád magyarjai. Ezek a következők: *fokosbalta, fokosbárd, kettősfokos, bárd, balta, baltásbárd, szekercésbárd, nyéltámaszos balta*. A sírokban előforduló nagyszámú szablya és ütő-vágó-fegyver lelet is igazolja a honfoglaló eleink közelharcra való képességét.

Mind a magyaroknál, mind az avaroknál, szkítáknál meglevő igen sokféle és általuk feltalált közelharc fegyver cáfolja azt a közhelyet, hogy a sztyeppi nomádok nem tudtak közelharcot vívni. Maga a vas pikkelypáncél is belső-ázsiai eredetű és igen korai időkben, már az Amur térségében is megjelent. A kora-vaskori településen, Polcén többféle típusú nyílhegy, kés és tör mellett szkíta jellegű hosszú egyenes kard és vaspikkelyek is előkerültek. A magyarok pompás viseletéről elismerően szólnak a korabeli írott források, ötvöseik, kovácsaik tudását pedig bizonyítják a tarsolylemezek, öv- és fegyververetek, ruhadiszek, hajfonatkoronokok. A honfoglalók által használt „soltszentimrei” típusú nyeret egészen a huszadik századig használták, kiváltképpen a huszárságnál. Lovasíjász tapasztalataim során is ez a nyeret-típus bizonyult a legalkalmasabbnak.

Az utolsó sztyeppi eredetű nép, amely nagyobb létszámban telepedett meg a Kárpát-

Honfoglaláskori készenléti tegez és magyar szablya rekonstrukciója (Lisz János felvétele)

medencében, a *kun* volt. A velük rokon, szintén kipsák török nyelvű *besenyők* a XI. században kisebb létszámban költöztek be a Magyar Királyságba. A kunok sajátos nomád viselete csak megerősítette a régi, honfoglaló eredetű ruhák hordását. Hajuk és szakálluk nomád módú viselése – bár a főpapak ostromozták –, a XIV. század elején még a bécsi fiatalokra is hatott. A Képes Krónika címlapján, Nagy Lajos király balján, keleties – valószínűleg kun – viseletű harcosokat láthatunk jellegzetesen sztyepei nomád hatalmi jelvényekkel. Egy harcos íjat, egy szablyát, egy pedig buzogányt tart a kezében. Ez időben a főként kun eredetű mamelukoknál hasonló hatalmi jelképekkel találkozunk. Az összetett merev szárú, visszahajló íj és a szablya mellett a *buzogány* volt a kunok fő fegyvere. A besenyőknél már megjelent a négy tüskés bronzbuzogány, aztán a kunok leginkább a tizenkét tüskés csillagbuzogányt használták, ami a XI–XIII. században a főleg sodronyingbe öltözött nyugati hadak ellen igen jó fegyvernek bizonyult. Ha a páncéling alatt nincs jól aláöltözve a harcos, a buzogány ütésének ereje eltöri a csontot. Kísérleteim során saját magam is elszenvedtem csonttörést emiatt. Ha elgondoljuk, hogy a buzogány ütésének erejét növeli egy 450–500 kg-os ló tömege és 40–45 km/h sebessége, akkor érthető, hogy miért bizonyult olyan félelmetes fegyvernek a csillagbuzogány. A magyar szentek életét bemutató Magyar Anjou Legendáriumban egy képen a teljes fegyverzetben, páncélban levő Szent Lászlót leütő „kun” fegyvere csupán egy buzogány! A jellegzetesen kun csillagbuzogány formáját a XX. században is megőrizte a Kunságban ismeretes, fából faragott „legénybot”.

Bár a kunok 1239 tavaszán vonultak be a középkori Magyar Királyságba, véglegesen csak a tatárjárás utána települtek le, amikor IV. Béla – jellegzetesen sztyepei nomád módon – szövetséget kötött a kunok új kánjával, Szajánnal. A keleti hatást azonban továbbra is megtaláljuk a középkori és kora-újkor Magyarországon. 1285-ben az Arany Horda Telebuga kán és az igen tapasztalt Nogaj vezér által vezetett seregét Erdélyben, Torockó környékén legyőzték az aranyosszéki székelyek. Az elfogott tatárok egy részéből királyi „nyögér” (nökör mongolul testőrt, nemes harcost jelent) lett. A kalotaszegi hagyomány 21 környékbeli faluról úgy tartja, hogy ott kunokat-tatárokat telepítettek le.

A XIV. század közepén, Nagy Lajos király itáliai hadjárata során olasz források többször említik a magyar sereg jellegzetes sztyepei hadviselését, a gyors laza alakzatban való rohamot, a nyilazást, a gyors visszafordulást, cselfutást, majd újratámadást. Matteo Villani krónikája még a hűspor készítéséről is ír.

A *huszárság* kialakulása a XIV–XVI. században is keleti hagyományokon, harcmódon alapszik. A sztyepei módon harcoló lovasság volt az a fegyvernem, amely több mint 1500 évig megfelelt az újabb és újabb kihívásoknak, és harcmódorába beépítette az új, leginkább lőfegyvereket. A sztyepei nomád lovasság már a szkítákkal megjelent, aztán „túlélte” az ókori nehézsúlyosság (görög hopliták és római legionáriusok) korát. Magas kápás és oldalszárnas nyergük és vaskengyelük elterjedése lehetővé tette az európai nehéz lovasság (XI–XV. század) létrejöttét, de amikor a XVI. században a fegyvernem elavult, a magyar végvári vitézek be tudták építeni harcmódorukba az íj helyett a karabélyt és a lovassági pisztolyokat. Balassi Bálint sorai a cselből megfúto majd visszaforduló, jellegzetesen sztyepei módon harcoló végvári huszárokról így szólnak:

„Arcul reá térvén, üzöt sokszor megvernek.

Az utának lese, kemény harcok helye, tanuló oskolájuk.”

Bár tudományos közhelyként eléggé elterjedt, hogy a huszárság „balkáni délszláv” eredetű, sem az ókorban, sem a középkorban nem ismerünk balkáni lötenyészeteket és lovas hagyományokat. Életmódjuk nem kapcsolódik a lovas kultúrákhoz, mint a mongoloké, kunoké, magyaroké, avaroké és a többi rokonnépé. Keletrómai, bizánci, magyar és itáliai írott források nem említenek a VI–XV. század között lovas-hadseregeket, nagy lovascsatákat sem a szerbeknél, sem a makedónoknál, sem a vlahoknál. Ezen a vidéken a hegyekből kitörő, az erdőből lecsapó majd a barlangokba, hegyi falvakba visszahúzódó „partizán” harcmódor volt a jellemző egészen a XX. század végéig. A balkáni hegyvidék nem alkalmas sem lovascsatára, sem nagy tankcsatára, és erre alkalmatlan helyen ki sem alakulhatott ilyen harcmódor. Az más kérdés, hogy miután a törökök elfoglalták a Balkán nagy részét, sok menekült állt be a magyar hadseregbe, mint ahogyan a török haderőbe is.

A XVIII. században (bár már Richelieu bíboros próbálkozott vele) legtöbb európai országban magyar mintára állították fel a huszárságot. Szinte mindenütt magyarok a szervezők és igen sokan főtisztis rangot kaptak. Bercsényi Lászlót a „Napkirály” Franciaország marsalljává is kinevezte. E huszárezredek mindenütt megőrizték magyaros viseletüket, fegyverzetüket. A tengeren túl is, az amerikai lovasság megalapításánál a karcagi születésű Kovács Mihály huszár ezredes vállalt igen fontos feladatokat. Emlékét számtalan dombormű, szobor őrzi, sirja az amerikai hősök arlingtoni temetőjében van.

A sztyepei eredetű harcmódor és fegyvernem így terjedt el az egész világon. Büszkék lehetünk rá, hogy a magyar huszároknak oroszlánrésze volt ebben.

A XIX. század végéig a gépfegyver, az aknavető, majd a repülőgép és a tankok megjelenéséig a huszárság a világ elit alakulatai közé tartozott. Ha szűkebben értelmezzük a huszárság történetét, úgy is 500 éves múltra tekinthet vissza e fegyvernem, de ha tágabban, az eurázsiai kezdetektől számítjuk a „könnyűlovas alakulatok” tevékenységét akkor ez 3000 év. Alkalmazkodó képességük a történelem során az újabb kihívásokhoz (nehézlovasság megjelenése, majd a tüzfegyver használata) csak növeli értéküket.

A végtelen sztyeppén számtalan ösvény, út vezet valahova. Sokszor találkoznak, keresztezik egymást, majd eltűnnek a végtelenben. E tanulmányban elsősorban eurázsiai lovas népeinek viseletéről, fegyverzetéről volt szó, amely hatással volt az egyetemes hadtörténetre. Számtalan más technikai találmány is köthető e népekhez, ami aztán az egész emberiség „kincse” lett. A zuhanyt például 948-ban Bíborbanszületett Konstantin császár (913–959) a magyarokkal kapcsolatban említi, amikor Tormás és Bulcsú vezérek Konstantinápolyban jártak. Európában ekkor említik először a zuhanyt.

Külön tanulmánykötetet kellene szentelni a sztyepei népek szellemi örökségének bemutatására. Amit mások hosszú fejtegetéssel, összetett mondatokkal oldalakon keresztül fejeznek ki, a pusztaiak csupán néhány szóval: *kimondott szó – kilőtt nyíl!*

Felhasznált és ajánlott irodalom: *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp., 2000.; *Dienes István:* A honfoglaló magyarok. Bp., 1974.; *Fodor István – Kulcsár Valéria* (főszerk.): Székita aranykincsek. Bp., 2009.; *Győrffy György:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1975.; *Hidán Csaba – Szöllőssy Gábor:* Fegyver- és lószerszámgyűjtemény a tápiószzelei Blaskovich Múzeumban. Szentendre, 2008.; *Jima Qian:* A hunok legkorábbi története. Ford.: *Du Yaxiong és Horváth Izabella.* Peking – Kiskunlacháza 1997.; *Bóna István:* A hunok és nagykirályaik. Bp., 1993.; *Kemenzei Tibor:* Szkíták az Alföldtől Ázsiáig. *Historia* 2003/7.; *Kürti Béla – Lőrinczy Gábor:* „... avarnak mondták magukat...” Szeged, 1991.; *László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944, 1988.; *Makkay János:* A sárkány meg a kincsek. Bp., 1998.; *Miklós Pál:* Az első kínai császár cseréphadserege. Bp., 1988.; *Pálóczi Horváth András:* Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989.; *Pálóczi Horváth András:* Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993.; *Trugly Sándor:* Griffek és oroszlánok népe. Pozsony, 1994.

Hidán Csaba László